

Peter Penz, Jay Drydyk, Pablo S. Bose, Displacement by Development. Ethics, Rights and Responsibilities (Book review)

Terminski, Bogumil

Veröffentlichungsversion / Published Version

Rezension / review

Empfohlene Zitierung / Suggested Citation:

Terminski, B. (2011). Peter Penz, Jay Drydyk, Pablo S. Bose, Displacement by Development. Ethics, Rights and Responsibilities (Book review). [Review of the book *Displacement by Development. Ethics, Rights and Responsibilities*, by P. Penz, J. Drydyk, & P. S. Bose]. *Revista Europea de Derecho de la Navegación Marítima y Aeronáutica*, 28, 100-105. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-418306>

Nutzungsbedingungen:

Dieser Text wird unter einer Deposit-Lizenz (Keine Weiterverbreitung - keine Bearbeitung) zur Verfügung gestellt. Gewährt wird ein nicht exklusives, nicht übertragbares, persönliches und beschränktes Recht auf Nutzung dieses Dokuments. Dieses Dokument ist ausschließlich für den persönlichen, nicht-kommerziellen Gebrauch bestimmt. Auf sämtlichen Kopien dieses Dokuments müssen alle Urheberrechtshinweise und sonstigen Hinweise auf gesetzlichen Schutz beibehalten werden. Sie dürfen dieses Dokument nicht in irgendeiner Weise abändern, noch dürfen Sie dieses Dokument für öffentliche oder kommerzielle Zwecke vervielfältigen, öffentlich ausstellen, aufführen, vertreiben oder anderweitig nutzen.

Mit der Verwendung dieses Dokuments erkennen Sie die Nutzungsbedingungen an.

Terms of use:

This document is made available under Deposit Licence (No Redistribution - no modifications). We grant a non-exclusive, non-transferable, individual and limited right to using this document. This document is solely intended for your personal, non-commercial use. All of the copies of this documents must retain all copyright information and other information regarding legal protection. You are not allowed to alter this document in any way, to copy it for public or commercial purposes, to exhibit the document in public, to perform, distribute or otherwise use the document in public.

By using this particular document, you accept the above-stated conditions of use.

Peter Penz, Jay Drydyk, Pablo S. Bose, *Displacement by Development. Ethics, Rights and Responsibilities*, Cambridge University Press, 2011, 358 p. (Book review).

BOGUMIL TERMINSKI

Published in: *Revista europea de derecho de la navegación marítima y aeronáutica*, Vol. 28, 2011, pp. 100-105.

Summary: This book explores the issue of development-induced population displacement from the point of view of development studies and development ethics. Based on an ethical approach, specifies the measures to minimize the problems of displaced persons and strengthening their participation as a beneficiaries of development projects. The book combines a thorough examination of the most important causes of involuntary population resettlement with numerous references to ethical and social aspects of this problem. Ethical considerations have become a starting point for the analysis of the decision-making process in the most spectacular cases of development-induced displacement and resettlement, associated, inter alia, with the construction of the Sardar Sarovar Project on the Narmada River, and the Kariba Dam on the Zambezi River. In addition to the groundbreaking theoretical approach to the problem, the significant advantage of the book is to draw attention to the lesser-known causes of displacement and notable historical considerations. The interdisciplinary nature of the study is reflected in the application of ethical approach as a point of reference for considerations on the basis of development studies, decision-making mechanisms and legal framework for resettlement planning, defining the responsibilities and the nature of the displaced (DIDPs) and affected (PAPs) communities (rights-based approach).

Keywords: development-induced displacement and resettlement, involuntary population resettlement, forced migration, human rights, development studies, China, India, Sardar Sarovar, Three Gorges Dam, Gwembe Tonga Project, development ethics, geography, ethics.

Streszczenie: Recenzowana książka stanowi niezwykle istotny głos w obecnej debacie nad wysiedleniami ludności związanymi z rozwojem gospodarczym. Opierając się na podejściu etycznym określa ona działania służące minimalizacji problemów przesiedlonych i wzmocnieniu ich partycypacji jako beneficjentów procesów inwestycyjnych. Książka nie ogranicza się jedynie do przeglądu uprzednich badań, prowadzonych na gruncie socjologii czy antropologii stosowanej. Rozważania etyczne stały się punktem odniesienia dla analiz procesu decyzyjnego podczas najbardziej spektakularnych wysiedleń, związanych choćby z projektem na rzece Narmada czy realizowanym już w latach pięćdziesiątych zbiornikiem Kariba na rzece Zambezi. Obok teoretycznego ujęcia problemu do zalet książki należy zwrócić uwagę na rzadziej analizowane w literaturze przedmiotu przyczyny wysiedleń, oraz inspirujące rozważania historyczne. Interdyscyplinarny charakter studium znajduje wyraz w zastosowaniu rozważań etycznych jako punktu odniesienia dla refleksji z zakresu studiów rozwojowych, mechanizmów decyzyjnych i ram prawnych planowania przesiedleń, określenia zakresu odpowiedzialności i charakteru podmiotowego poszkodowanych (rights-based approach), a nawet stosunków międzynarodowych.

Przymusowe wysiedlenia ludności stanowią jedno z najbardziej kontrowersyjnych następstw współczesnego rozwoju gospodarczego. Problem ten, obserwowany już w pierwszych dekadach ubiegłego stulecia, szczególnie masowy charakter przybrał od początku lat pięćdziesiątych w związku z tworzeniem zbiorników wodnych w Chinach, Indiach i wielu państwach afrykańskich. Jak zauważają Michael M. Cernea czy Anthony Oliver-Smith, obecna skala tego problemu szacowana jest na przynajmniej 15 milionów osób rocznie. Rozwój gospodarczy jest zatem, obok klęsk żywiołowych, przyczyną największej skali przymusowych wysiedleń ludności na świecie. Przymusowe wysiedlenia ludności związane z realizacją wielkich inwestycji mają najbardziej nieodwracalny charakter. Prowadzą także do szczególnie odczuwalnych konsekwencji politycznych, społecznych, ekonomicznych i kulturowych. Długotrwały i bardziej procesualny charakter wspomnianej kategorii wysiedleń

powoduje jednak, że problem ten nie stał się dotychczas szeroko analizowanym zagadnieniem współpracy międzynarodowej czy przestrzenią aktywności humanitarnej. Specjaliści tematu szczególnie wiele uwagi poświęcają masowym i odległym przestrzennie wysiedleniom związanym z tworzeniem zbiorników wodnych. Pamiętajmy jednak, że przesiedlenia inwestycyjne są globalnym fenomenem społecznym, obejmującym dużo szerszy katalog przyczyn. Wśród metod analizy wspomnianego zagadnienia dominuje socjologia, antropologia społeczna (antropologia stosowana) i w dużo mniejszym stopniu studia rozwojowe. Właśnie dlatego wydana nakładem Cambridge University Press pozycja *Displacement by Development. Ethics, Rights and Responsibilities* stanowi cenne i inspirujące poznawczo studium. W pogłębiony sposób omówiono w nim mniej znane przyczyny wysiedleń, obejmujące choćby konsekwencje wydobywania surowców, tworzenia parków narodowych, budowy dróg i mostów. Książka nie ogranicza się także do dominującego od trzydziestu lat ujęcia socjologicznego i dorobku badań antropologii stosowanej. Punktem wyjścia dla określenia praw przesiedlonych i zdefiniowania obowiązków ciążyących na podmiotach realizujących inwestycje jest dla autorów podejście etyczne. O innowacyjności książki na tle uprzednich publikacji przesądza zatem zwrócenie uwagi na współdziałanie praw fundamentalnych, norm etycznych i odpowiedzialności społecznej aktorów rozwoju gospodarczego.

Początek badań nad przymusowymi wysiedleniami ludności związanymi z rozwojem gospodarczym przypada na lata pięćdziesiąte ubiegłego stulecia. Konsekwencją dekolonizacji stała się realizacja wielu kosztownych społecznie inwestycji hydrotechnicznych w obszarze państw tzw. Trzeciego Świata. Tworzone wówczas zbiorniki wodne miały stanowić odpowiedź na rosnące potrzeby energetyczne, a także pełnić funkcję retencyjną i zaopatrywać w wodę obszary borykające się z niedoborem tego witalnego dobra. Już w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych ubiegłego stulecia antropolodzy zwrócili uwagę na wspólnotowe konsekwencje budowy Wysokiej Tamy Asuańskiej, Zapory Kariba czy tamy Akosombo. Ostatnie dwa ze wspomnianych projektów przez prawie pięćdziesiąt lat były obiektem badań amerykańskiego antropologa społecznego Thayera Scuddera. Tworzenie zbiorników wodnych w Chinach stało się elementem forsowanej przez Mao polityki wielkiego skoku naprzód (ang. great leap forward). Łącząca elementy narodowe i socjalistyczne polityka Nehru zmierzała do uczynienia z wielkich tam "świętyń współczesnych Indii". Nic zatem dziwnego, że wysiedlenia ludności postrzegane były jako mało znacząca konsekwencja nieuniknionych przeobrażeń społecznych i ekonomicznych. Charakterystyczna dla lat siedemdziesiątych krytyka mechanizmów pomocowych Banku Światowego doprowadziła do wzrostu zainteresowania wspomnianej instytucji tym problemem. Rezultatem wspomnianego faktu stał się rozwój badań teoretycznych, prowadzący do przyjęcia w 1980 roku pierwszych wytycznych Banku Światowego w zakresie realizacji niedobrowolnych przesiedleń ludności. Wydane w 1985 roku opracowanie *Putting people first. Sociological Variables in Rural Development* uznawane jest za pierwsze zaawansowane teoretycznie ujęcie tego tematu. Początek bardziej zaawansowanych badań zbiega się zatem z zainteresowaniem środowisk akademickich wysiedleniami związanymi z oddziaływaniem różnych kategorii zmian środowiskowych (por. raport E. El-Hinnawiego przygotowany dla UNEP w 1985 roku). Na kierunkach badań w następnych latach piętno odcisnęły zwłaszcza dwie wielkie inwestycje rozwojowe: budowa Zapory Trzech Przełomów w Chinach, oraz postanie kompleksu Sardar Sarovar na indyjskiej rzece Narmada. Kontrowersje wywołane ostatnim z tych projektów doprowadziły do istotnych przeobrażeń społeczeństwa obywatelskiego w Indiach (por. Narmada Bachao Andolan). Wśród najważniejszych publikacji dotyczących wysiedleń wywołanych rozwojem gospodarczym wymienić możemy te pod redakcją: Ch. McDowella (*Understanding Impoverishment: The Consequences of Development-Induced Displacement*, 1996), Ch. De Weta (*Development-*

Induced Displacement. Problems, Policies and People, 2006) czy S. Somayaji i S. Talwar (*Development-induced displacement, Rehabilitation and Resettlement in India*, 2011). Wydane w ostatnim okresie książki stanowią odpowiedź na wzrost skali i katalogu przyczyn obserwowanych wysiedleń ludności.

Zasadniczy wpływ na obecny kształt badań wysiedleń miały oczywiście analizy prowadzone na gruncie socjologii i antropologii stosowanej. Wspomnijmy w tym miejscu o dwóch szczegółowych modelach badawczych, pochodzących z lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych ubiegłego stulecia. Zaprezentowany w 1982 roku czterostopniowy model analizy konsekwencji wysiedleń autorstwa Elizabeth Colson i Thayera Scuddera miał w założeniu odnosić się wyłącznie do badań dobrowolnych relokacji ludności. Analiza specyficznych zachowań społecznych posłużyła za podstawę dla określenia czterech faz charakteryzujących każde przesiedlenie (rekrutacja, tranzycja, rozwój, inkorporacja). Dużo przydatniejszy z punktu widzenia analiz na gruncie praw człowieka czy bezpieczeństwa ludzkiego jest jednak rozwijany w latach dziewięćdziesiątych Impoverishment Risks and Reconstruction (IRR) Model autorstwa współpracującego z Bankiem Światowym rumuńskiego socjologa M.M. Cernei. Wśród siedmiu podstawowych zagrożeń dotyczących przesiedlonych wymienił on: brak ziemi, bezrobocie, bezdomność, marginalizację, problemy żywnościowe, zagrożenia zdrowotne i wzrastającą śmiertelność, utrudniony dostęp do zasobów wspólnotowych (rzek, pastwisk, lasów), oraz erozję struktur i więzi społecznych. Obok przedstawionych powyżej zagrożeń warto także wspomnieć o utrudnieniach w dostępie do edukacji i usług socjalnych, negatywnych przeobrażeniach kulturowych i utrwalającej się marginalizacji dyskryminowanych już uprzednio kategorii osób (kobiet, dzieci, osób starszych, społeczności wiejskich, różnych grup mniejszości, itp.). Analizy podejmowane już trzydzieści lat temu stopniowo uzupełnione zostały rozważaniami na gruncie bezpieczeństwa ludzkiego, praw człowieka czy koncepcji zrównoważonego rozwoju i rozwoju ludzkiego. Zaprezentowane w książce połączenie ujęcia etycznego (development ethics) z rozważaniami o podmiotowej naturze praw i obowiązków (rights-based approach) wydaje się trudnym do przecenienia osiągnięciem teoretycznym.

Przesiedlenia inwestycyjne są dzisiaj globalnym fenomenem społecznym, dotyczącym mieszkańców wszystkich kontynentów. Bardzo rzadko analizujemy jednak ich obraz poza obszarem państw rozwijających. Szczególnie negatywne konsekwencje przyjmują one bowiem w krajach upadłych, rządzonych w sposób autorytarny, bądź charakteryzujących się dysfunkcyjną władzą, dysproporcjami ekonomicznymi i asymetrią możliwości politycznych, a także antagonizmami o podłożu etnicznym (bądź konfliktami na styku władza centralna-mniejszości). Istotną przyczyną wysiedleń wewnętrznych stają się także konflikty o zasoby, rozgrywające się w ramach statycznego i ograniczonego terytorium. Częstym problemem jest także silne oddziaływanie generalnej sytuacji politycznej na standardy przesiedleń, oraz negatywna synergia różnych przyczyn migracji, prowadząca do nakręcania się swoistej spirali wysiedleń. Negatywne konsekwencje środowiskowe górnictwa, budowy zbiorników wodnych czy dróg prowadzą do późniejszych migracji przymusowych z terenów ich bezpośredniego oddziaływania (tzw. problem project-affected people). Zdaniem większości specjalistów, przeważająca część przesiedleń prowadzi do pogorszenia sytuacji dotkniętych nimi społeczności. Wysiedlenie rozumiane w kategorii utraty związku z dotychczasową przestrzenią prowadzi do stopniowej erozji dotychczasowych więzi ekonomiczno-społecznych. Szczególnie zagrożone problemami tego rodzaju są kategorie osób cechujące się ograniczonymi zdolnościami adaptacyjnymi do nowej rzeczywistości (indigenous people, społeczności wiejskie, kobiety i dzieci, osoby starsze, itp.). Jak zauważają specjaliści, podstawą przyczyną większości wysiedleń na świecie jest dynamiczny konflikt pomiędzy różnymi kategoriami podmiotów w ramach statycznego terytorium. Im bardziej dynamiczny ma on charakter, tym silniejsze okazują się zagrożenia dla bezpieczeństwa

indywidualnego czy wspólnotowego. W przypadku wysiedleń inwestycyjnych możemy zatem mówić o konflikcie pomiędzy interesami ośrodków decyzyjnych czy realizacją partykularnych interesów a dobrem poszkodowanych społeczności. Wysiedlenia wywołane czynnikami środowiskowymi charakteryzują się zróżnicowaną dynamiką konfliktu pomiędzy człowiekiem a siłami natury. Wysiedlenia wywołane eskalacją przemocy bądź praktykami dyskryminacji charakteryzuje najbardziej jaskrawy antagonizm pomiędzy zróżnicowanymi aktorami politycznymi i społecznymi. Jedynie wysiedlenia ludności związane z dynamicznymi zjawiskami prowadzącymi do określonych konsekwencji humanitarnych (konflikty wewnętrzne, klęski żywiołowe) stały się obiektem aktywności pomocowej struktur międzyrządowych.

Największą ilościowo przyczyną wysiedleń inwestycyjnych są projekty inżynierii wodnej. Według ostrożnych szacunków tworzenie zbiorników i elektrowni wodnych, sztucznych kanałów i systemów irygacyjnych doprowadziło dotychczas do przesiedlenia około 28 milionów osób w Indiach i 24 milionów mieszkańców Chin. Konsekwencje tworzenia zbiorników wodnych są przyczyną najbardziej nieodwracalnych i odległych przesiedleń, związanych z istotnymi zmianami dotychczasowego modelu życia. Kolejną przyczyną przesiedleń jest ekspansja sieci komunikacji (budowa dróg, autostrad, mostów, lotnisk, itp.). Ograniczony zasięg przesiedleń i generalnie mniejsze konsekwencje społeczne powodują, że problem ten rzadko omawiany jest w literaturze przedmiotu. Kolejną przyczyną przymusowych wysiedleń są przeobrażenia przestrzeni miejskiej. Mam tu na myśli nie tylko klasycznie rozumianą urbanizację (ekspansję miast), lecz także tworzenie systemów kanalizacyjnych, budowę sieci metra czy wyburzanie dzielnic biedy (slumsów, faveli, itp.). Istotną przyczyną wysiedleń ludności stała się także organizacja wielkich imprez sportowych (igrzysk olimpijskich, mistrzostw świata w piłce nożnej, itp.). Wydobycie surowców mineralnych stanowi przyczynę około 10 procent wysiedleń inwestycyjnych na świecie. Problem ten stanowi zwłaszcza rezultat tworzenia wielkich kopalni odkrywkowych (Papua, Indonezja, Ghana, Mali, Indie, Bangladesz), bądź dyskryminacyjnych wysiedleń stanowiących rezultat wydobycia ropy naftowej (Nigeria, Sudan). Jak zauważa Charles Geisler, tworzenie parków narodowych i innych przestrzeni ochrony przyrody było dotychczas przyczyną wysiedlenia około 16 milionów mieszkańców Afryki. Globalna skala tego problemu okazuje się tak duża, że w piśmiennictwie naukowym utrwalił się nawet specyficzny termin "conservation refugees". Ostatnią znaczącą ilościowo kategorią wysiedleń wiąże się z ekspansją rolnictwa, deforestacją i tworzeniem wielkich monokulturowych plantacji (na przykład upraw oleju palmowego na wyspie Borneo).

Ogromna skala i konsekwencje społeczne przesądzają o odmienności analizowanego zjawiska na tle innych kategorii przesiedleń wewnętrznych. Konsekwencją prowadzonych w tym zakresie badań stało się utrwalenie nieformalnego podziału wysiedleń wewnętrznych na cztery kategorie. Najbardziej znaną z nich są przesiedlenia wywołane eskalacją przemocy zbrojnej bądź praktykami dyskryminacji w przestrzeni lokalnej. Zgodnie z szacunkami IDMC wspomniany problem (ang. conflict-induced displacement) dotyka obecnie ponad 26 milionów osób, zaś w 2011 roku obserwowaliśmy na świecie ponad 3,1 mln nowych wysiedleń tego rodzaju. Największą i szczególnie zmienną ilościowo kategorią są wysiedlenia związane ze spontanicznymi klęskami żywiołowymi (disaster-induced displacement). Jak podają szacunki IDMC, problem ten dotknął w 2011 roku około 15 milionów osób na świecie. Wbrew katastroficznym prognozom wysiedlenia związane z długotrwałymi przeobrażeniami klimatu (ang. environmentally-induced displacement) nie stały się dotychczas znaczącą ilościowo kategorią. Pustynnienie gleb i podnoszenie poziomu oceanów cechuje jednak duży potencjał wysiedleń w przyszłości, także tych o transnarodowym charakterze i implikacjach. Ostatnią kategorią wysiedleń jest analizowany przez autorów recenzowanej pracy fenomen wysiedleń inwestycyjnych (ang. development-induced

displacement and resettlement- DIDR). Przyczyną zdecydowanej większości przesiedleń na świecie jest konflikt w ramach statycznego terytorium. Jego konsekwencje stanowią: 1. spadek indywidualnego bądź wspólnotowego bezpieczeństwa ludzkiego poniżej poziomu koniecznego do normalnej egzystencji, 2. administracyjny nakaz opuszczenia terytorium wydany przez podmiot polityczny posiadający władzę nad określoną przestrzenią. Wysiedlenie może być także rezultatem przenikania się wspomnianych wyżej czynników.

Najważniejszą zaletą książki wydaje się już samo zaprezentowane na jej kartach podejście teoretyczne. W odróżnieniu od książek o zabarwieniu socjologicznym czy antropologicznym, punkt wyjścia dla rozważań autorów stanowią etyczne dylematy rozwoju. Książkę otwiera zatem próba odpowiedzi na fundamentalne pytanie: czym jest rozwój gospodarczy i komu służy? Już samo pojęcie "development-induced displacement" jest bowiem w tym kontekście mocno zagadkowe. Przyczyną interesujących nas wysiedleń jest oczywiście rozwój gospodarczy. Najczęściej służy on jednak realizacji interesów władzy, maksymalizacji dochodów sektora biznesu, bądź podwyższeniu standardu życia przedstawicieli dominujących ekonomicznie warstw społeczeństwa. Jak zauważają autorzy, peryferyjne położenie inwestycji (ich lokalizacja w obszarach wiejskich, bądź zamieszkałych przez społeczności tubylcze) sprzyja wtórnej marginalizacji grup i tak funkcjonujących już poza społecznym nawiasem. W imię realizacji interesów dominujących aktorów politycznych i społecznych redukuje się egzystencjalną bazę lokalnych społeczności. To właśnie kontrowersje wokół ofiar i beneficjentów rozwoju gospodarczego przesądziły o zastąpieniu w mojej ostatniej książce (Terminiński, 2012) terminu "wysiedlenia wywołane rozwojem gospodarczym" neutralnym etycznie pojęciem "przesiedlenia inwestycyjne". Jak zauważają autorzy, wysiedlenie to nie tylko konieczność opuszczenia domów, lecz także utrata małych ojczyzn i erozja więzi z zamieszkiwanym od pokoleń terytorium (por. Wstęp książki). W pierwszej części książki znajdziemy także omówienie dotychczasowych ujęć teoretycznych, oraz kluczowych zagadnień wpływających na polaryzację stanowisk badawczych.

Opierając się na kategoriach etycznych autorzy zwracają uwagę na zyski i koszty rozwoju gospodarczego z perspektywy uczestniczących w nim aktorów. Dużo uwagi poświęcono analizie planowania i realizacji przesiedleń. W odróżnieniu od dotychczasowych publikacji, rozważania autorów nie opierają się na kompilacji znanych modeli badawczych. Analiza zysków i strat w połączeniu z dokładną identyfikacją praw i potrzeb wysiedlonych, a także zobowiązań wobec nich, stanowią powinny elementy *sine qua non* każdej decyzji inwestycyjnej. W książce wyczerpująco omówiono podstawowe problemy dotyczące przesiedlonych, jak również oddziaływanie przymusowych wysiedleń na ewolucję więzi społecznych. Oryginalnym rozważaniom teoretycznym towarzyszą pogłębione odwołania do przykładów wysiedleń z różnych części świata. Autorzy nie ograniczają rozważań do dominujących w literaturze inwestycji inżynierii wodnej. W szczególowy sposób omówiono także wysiedlenia związane z wydobywaniem ropy naftowej, urbanizacją, budową dróg i mostów, a nawet ochroną przyrody. Cennym poznawczo elementem pracy jest zwrócenie uwagi na historyczną ewolucję problemu. Jak zauważają autorzy, przesiedlenia ludności nie są produktem dekolonizacji, następstwem socjalistycznej industrializacji czy owocem globalizacji. Pierwsze zjawiska tego rodzaju obserwowano już w czasach starożytnych w Indiach czy na Bliskim Wschodzie. Zagadnienia wysiedleń inwestycyjnych (development-induced displacement) nie należy zatem postrzegać jako konsekwencji błędów dwudziestowiecznej polityki rozwojowej. Jest ono zjawiskiem towarzyszącym ludzkości od setek lat. Nieprzyjazne lokalnym społecznościom stosunki polityczne i ekonomiczne w decydującym stopniu wpływają na pogorszenie ich sytuacji w procesie wysiedlenia. Autorzy zwracają jednak uwagę, że w państwach o autorytarnej formie rządów i słabej kontroli społecznej władzy, standardy przesiedleń negatywnie odbiegają od tych obserwowanych w innych częściach świata. Wspomnijmy tu o negatywnym oddziaływaniu konfliktów na

standardy realizacji dużych inwestycji (kazus zapory Chixoy w Gwatemali, wydobywanie ropy naftowej w Nigerii czy Sudanie, przesiedlenia ludności w Birmie). Warty uwagi elementem książki są pogłębione studia najbardziej znanych przykładów wysiedleń ludności. Autorzy w szczególności omówili między innymi wysiedlenia towarzyszące budowie zapory Kariba, Grand Coulee, Sardar Sarovar, a także przeobrażeniom przestrzeni miejskiej Bombaju. Bardzo cennym elementem książki jest zwrócenie uwagi na wysiedlenia w przestrzeni miejskiej. Podobnie jak w przypadku innych wysiedleń dotyczą one uprzednio marginalizowanych mieszkańców miast.

Prezentowana książka stanowi innowacyjne poznawcze i przełomowe studium wysiedleń ludności wywołanych rozwojem gospodarczym. Korespondując z wcześniejszymi ujęciami teoretycznymi autorom udało się wypracować własne podejście badawcze, oparte na analizie procesualnej i decyzyjnej wysiedleń z punktu widzenia norm etycznych. Wspomniane ujęcie (sygnalizowane już we wcześniejszych publikacjach J. Drydyka poświęconych interpretacji wysiedleń w oparciu o koncepcje sprawiedliwości społecznej J. Rawls'a) okazać się może przełomowe. W dalszym ciągu brakuje jednak opracowań analizujących relacje i interesy zaangażowanych w wysiedlenia aktorów. Mam tu na myśli nie tylko władze państwowe, sektor biznesu i wysiedlonych, lecz także społeczności przyjmujące, lokalną administrację, instytucje społeczeństwa obywatelskiego i międzyrządowe struktury pomocowe i decyzyjne. Dużą zaletą książki stanowią pogłębione studia przypadków, dobrze korespondujące z rozważaniami teoretycznymi. Mam jednak wrażenie, że w dalszym ciągu zbyt mało uwagi poświęcono wysiedleniom przypadającym na rzadziej badane w tym kontekście regiony świata. Mam tu na myśli choćby wysiedlenia datowane na okres władzy radzieckiej czy te związane z wydobywaniem surowców mineralnych w Europie i Zachodniej Hemisferze. Wysiedlenia wywołane wydobywaniem surowców mineralnych w dalszym ciągu stanowią zagadnienie słabo omówione w literaturze przedmiotu. Brakuje przekrojowych studiów analizujących realia tego problemu w poszczególnych krajach (zwłaszcza w Afryce). Pochodzące z przed ponad dziesięć lat raporty T.E. Downinga okazują się już średnio aktualne i przydatne tylko w niektórych obszarach debaty akademickiej. Recenzowana książka z powodzeniem stać się może fragmentem debaty nad wzmocnieniem znaczenia społeczności wysiedlonych jako aktorów procesów inwestycyjnych i oparcia ich sytuacji na bardziej sprawiedliwych podstawach. Posiadane przez nich zasoby, zabierane im w toku inwestycji, rzadko przyczyniają się do rzeczywistej poprawy ich sytuacji. Prezentowana książka ma szansę stanowić pierwszy krok w debacie nad zmianą tego stanu rzeczy. Mam nadzieję, że przedstawione w recenzji pogłębione rozważania stanowiąc będą wystarczającą zachętę do zapoznania się z treścią tej niezwykle interesującej książki.

Terminski B., "Peter Penz, Jay Drydyk, Pablo S. Bose, *Displacement by Development. Ethics, Rights and Responsibilities*, Cambridge University Press, 2011, 358 p. (book review)", *Revista europea de derecho de la navegación marítima y aeronáutica*, Vol. 28, 2011, pp. 100-105.